

Mindenki öröme: Bécs futballkultúrája a náci korszakban*

Matthias Marschik

Mi történik, ha a hétköznapok hirtelen összezavarodnak, mert ellentétbe kerülnek egy másféle renddel? Erre az alapkérdésre kell választ keresnünk, amikor a nemzetiszocializmus éveinek (1938–1945) „bécsi futballiskoláját” elemezzük (Marschik 1996a, 1996b). Milyen következményekkel jár, ha a bevált tevékenységek, rituálék és szenvedélyek (Bromberger *et al.* 1995) másféle szokásrenddel találkoznak, melyet nem tréfából, ám annál radikálisabban vezetnek be? Milyen nagy a mindennapi kultúra ellenállási potenciálja a nemzetiszocializmus extrém kultúrájával szemben? Lutz Niethammer és Detlev Peukert írásai óta a nemzetiszocializmus korabeli mindennapi élet kultúrájára vonatkozó tanulmányok fontos oldaláról mutatták be azt a kort (Niethammer 1983; Peukert és Reulecke 1981). Bebizonyították, hogy tévedés azt hinni, hogy a nemzetiszocializmusról már mindent „kiderítettek” (Benz 1987: 18), minthogy a totalitárius rezsimek csupán a keretfeltételeit és struktúráit (Fest 1969) tárták föl, működésmódját azonban már nem.

Ha a náci korszak mindennapi életéről írunk, állandóan fönnáll az a veszély, hogy átcszúszunk a közhelyek szférájába (Reichel 1993: 7). A nemzetiszocializmus idején a bécsi futball mindennapjaiban a holocaust csak annyi szerepet játszott, hogy a zsidókat föltűnően gyorsan eltávolították a nyilvános sportéletből (Botz 1988: 244; Bunzl 1987: 129), s hogy a koncentrációs táborokban is rendeztek futballmeccseket (Pieper 1992: 172). A katonai fejlemények pedig csak annyiban fontosak, hogy 1941-től eltávozáson lévő katonák alkották sok bécsi futballcsapat magját, a légielő sportklubjai pedig komoly szerephez jutottak a jelentősebb német futballban (Schwind 1994: 121).

Peter Reichel paradigmaticusan mutatja be azokat a veszélyeket, amelyek a totalitárius rezsimek erőszakosságából s egyébként lenyűgöző „mítoszaiból, díszleteiből és rendezvényeiből” fakadnak (Reichel 1993: 7). Megjegyzendő azonban, hogy a futball mint sportág nem volt része a „nemzetiszocialista rezsimek díszletvalóságának” a szó itt használt értelmében; sokkal fontosabb szerephez jutottak ebben az építészeti bizonyos területei, a szabadidő-kultúra (utazás, zene), valamint a sport náci értelmezése (aktív testmozgás és tömegrendezvények).

A nemzetiszocializmus idején tanúsított emberi viselkedést elemző munkák nagyrészt dichotómiákkal dolgoznak, világos különbséget téve „a konformitás és nonkonformitás, a

---

* A tanulmány alapjául szolgáló előadás 1998. április 25-én hangzott el a BKE-n, a *Futball és kultúra Ausztriában és Magyarországon* címmel rendezett konferencián. Az írás magyar nyelven jelenik meg először.

helyeslés és ellenzés” között, amelyből aztán vagy a „lelkes tömegéljenzés” fakad, vagy „a lakosság tehetetlensége”. A mindennapi élet jelentős területei azonban más következtetést sugallnak: „A nemzetiszocializmus részleges elutasítása a lakosság nagy tömegeiben együtt létezett a részleges elfogadással” (Kershaw 1981: 273). Ez a gondolkodásra és a magatartásra vonatkozik, elsősorban az „állammentes szférában”, amelyet a náci rezsim sokáig, de legalábbis 1942-ig elég nyilvánvalóan garantált (Schäfer 1981: 114; Kerschbaumer 1988a, 1988b).

A bécsi futball is ahhoz a szférához tartozott, amelytől a kormányzat és a politika látszólag (de csak látszólag!) távol tartotta magát. Kívülről szemlélve a futball különösen nagy szabadságot élvezett, s ez klubszervezeti és egyéni szinten is megjelent: „Sohasem voltam párttag, én mindig csak a futballal foglalkoztam” – mondta egyszer a hosszú időn át edzőként és sportújságíróként tevékenykedő Josef Argauer. Hasonló értelemben nyilatkozott a náci korszak csaknem mindegyik labdarúgója. A dolog részben annak a hiedelemnek vagy mítosznak tudható be, mely szerint a futball általában „politikamentes sportág”, amelyben minden magától értetődik a játékosok és a szurkolók számára, s az egész nem más, mint annak a védőrétegnek az egyik eleme, amely a futball hétköznapi jelenségét valami különlegességgel kiemeli a hétköznapi életből, s amelynek köszönhetően minden mérkőzés kisebbfajta ünnepnek vagy eseménynek számít. Az egykori játékos, Josef Argauer így fogalmazott: „Én sohasem politizáltam, én csak egy fanatikus sportoló voltam.”

Már az 1890-es években megkísérelték a futballt a fiatalok testedzéseként meghonosítani néhány elit iskolában (Weiß és Norden 1994: 36). 1894-ben alakultak meg az első klubok Bécsben és Grazban, a játékosokat főként az angol kolóniákból toborozták. Osztrák játékosokat csak lassanként és esetenként fogadtak be ezek a csapatok. A mérkőzéseknek hamarosan korlátozott számú, polgári nézőközönsége is lett. A belépőjegyek árát elég magasán szabták meg, hogy távol tartsák az „alsóbb néposztálybeli” nézőket. A klubok nevében, az angol sportszargon használatában és a *fair play*t hangsúlyozó játéktílusban e sportág szülőhazája iránti tisztelet nyilvánult meg.

Hamarosan megjelentek azonban a játék kevésbé úri kedvelői is, főként Bécsben. Az utcákon, tereken és parkokban gyerekek és fiatal emberek kezdték utánózni az „angol játékot”. „Igazi labda” híján gyakran rongylabdát kergettek (Schidrowitz 1951: 29). A futball gyorsan meghódította a munkásosztály fiatalságát, s így elvesztette 1918 előtt még kifejezetten polgári jellegét (Marschik 1997), mivel mind a játékosok, mind pedig a nézők között egyre több volt a munkás, ami persze a játék arculatát is megváltoztatta. A győzelem fontosabb lett a *fair* játéknál, és a munkásosztálybeli nézőközönségen belül a befogadás specifikusan férfi proletárkultúrája kezdett meghonosodni.

Az első világháború után abban is megmutatkozott a futballnak ez az átalakulása, hogy ugrásszerűen megnőtt a klubok és a játékosok száma (Marschik 1993: 345). Nem számított már ritkaságnak, ha hetven- vagy nyolcvanezer ember volt kíváncsi a fontosabb mérkőzésekre. Pár év leforgása alatt a futball óriási jelentőségűvé vált, s e minőségében csak a mozi volt hozzá mérhető (Marschik és Dorer 1993): „A papának ott a sör, a mamának a mozi, a bátyámnak meg a foci...” – idézi Michael John az egyik korabeli újságcikk címét (John 1992: 78).

Az 1920-as évek elején Bécsben már egy differenciált futballkultúra létezett. A futball tömegeket tudott mozgósítani, és tipikusan férfi sportnak számított. Fontos jellemzője volt még, hogy városi kultúráként fejlődött ki, vagyis Bécsre mint nagyvárosra korlátozódott, és így több közös vonást mutatott a prágai és a budapesti, mint az ausztriai vidéki futballal. Az így kialakult és az 1930-as években igen híressé vált közép-európai futballiskolában ilyen-

képpen azoké volt a vezető szerep, akik elveszítették az első világháborút, és akik hosszú éveken át ki voltak zárva a nemzetközi mérkőzésekről (Lafranchi 1991: 164). Fennmaradt azonban a világos különbség az előkelőséget még mindig hangsúlyozó belvárosi klubok és a külvárosi klubok, a polgári és a proletár szurkolótábor, valamint a munkásklubok és a „politikamentes klubok” között (Horak és Maderthaner 1992).

Miután a szociáldemokrata vezetőknek nem sikerült teljesen a mozgalmába integrálniuk a futballt, kénytelenek voltak elfogadni a professzionális futball bevezetését. Ezzel indult meg a futballvilág két nagy szövetségben való elkülönülésének folyamata, amely 1926-ra fejeződött be. De még mielőtt a szociáldemokraták megpróbálták volna politikailag monopolizálni a futballt, világossá vált, hogy a politikailag gyakran a szocialistákhoz kötődő szurkolók és nézők a sportok nyitottságát kívánták megőrizni, és szenvedélyesen támogatták az igazi munkásfutballt (Marschik 1994: 205).

A bécsi futballiskola az 1930-as években élte fénykorát, ekkor aratta híres győzelmeit a „csodacsapat” és egy sor osztrák klub is a Mitropa Kupában. Csak kevés klub engedhette meg magának a nagyon is költséges professzionalizmust. A klubok többsége súlyos anyagi gondokkal küszködött, és a pusztta fennmaradásért harcolt az alsóbb ligákban. Tömeges érdeklődés csak a valójában bécsi válogatottnak tekinthető nemzeti válogatott, valamint néhány nagyobb klub, főként az *Austria* és a *Rapid* iránt mutatkozott; ez utóbbiak nem egyszerűen csak két klubot, hanem két, eltérő mentalitást is képviseltek. Az osztrák válogatott és e két klub mérkőzéseit legalább negyvenezer ember látogatta. A meccsre járás a bécsi férfiak állandó hétfégi programja volt. A futball folyamatosan jelen volt a piacon is, a profi játékosok sztárrá váltak, és sok terméket reklámoztak a futballisták képével; különösen érdekes ebből a szempontból a Matthias Sindelarhoz kapcsolódó marketing (Maderthaner 1991: 212).

A futball népszerűségéhez az is hozzájárult, hogy abban az időben szinte csak a labdarúgás tette híressé Béccset, a város ugyanis a háború után nagyrészt elveszítette korábbi európai jelentőségét. A bécsi futballiskolát viszont az egész világon ismerték. Még a kisebb osztrák csapatokat is gyakran hívták külföldre turnézni, és sok bécsi játékos és edző szerződött külföldre (Marschik 1995); a gyakran „Scheiberlgspielnek” titulált bécsi játéktípus jól tükrözte a bécsi mentalitást, ugyanis nem a fizikai erőre helyezte a hangsúlyt, hanem a trükkös húzásokra és a technikára, a játék élvezetére s meglepő módon az egyéni megoldásokra és a változatosságra.

A bécsi futball a munkásosztály fölemelkedésének egyszerre volt elvont ideálja és konkrét példája. A sztárok minden tekintetben a bécsi munkás sikeres képviselői voltak. Ráadásul az akkor igen súlyos munkanélküliségtől való megszabadulásra, a lét- és családfenntartásra gyakran csak a profi futballkarrier kínált esélyt. Így aztán a bécsiek több síkon is azonosulni tudtak a futballal, magukénak érezték, vagy ahogy Walter Bierschok, a *Helfort* egykori játékosa megfogalmazta: „A futball volt az életem.”

Az 1938-as tavaszi bajnokságban már lejátszottak három fordulót, amikor a német csapatok inváziója után a bécsi futballkörökben is teret nyert az a belátás, hogy a dolgok másként fognak zajlani, mint eddig. Csakhogy az 1938 márciusa után „Ostmarkban” meglehetősen hirtelenül bevezetett sportbeli változások eredete a régi Birodalomban lefutott öt éves próbaidőszakra nyúlik vissza. Ez konkrétan azt jelentette, hogy a nemzetiszocializmusnak más, újszerű céljai és elképzelései voltak a sporttal és annak szervezeti kereteivel kapcsolatban.

Ausztriától eltérően Németországban a sport már a századforduló előtt egy erős testedzési mozgalomra támaszkodott. A náci rezsim épített is erre a mozgalomra, és különösen a

sport „hazafias jellegét és a népnevelésben játszott fontos szerepét” hangsúlyozta (Bernett 1973: 7). A náci sportfelfogás elutasította a csúcsteljesítményeket és a professzionalizmust, kiemelte viszont a testi és az erkölcsi nevelést, s „az egész nép fölkészítését” a harcra (Müllner 1991). Ami pedig a szervezeteket illeti, a fő cél a klubokon belüli sportolás visszaszorítása volt, s ezzel együtt a sporttevékenységek átirányítása a különféle pártkötődésű alakulatokhoz, az SA-hoz, az SS-hez, a Hitlerjugendhez és a „Kraft durch Freude” (kb. „öröm révén erő”) nevű szervezethez.

A futball azonban igen fontos maradt Németországban is. A versenyszellem és a professzionalizmus veszélye miatt a kormány nem kedvelte ugyan e sportágat, az emberek körében mégis ez volt a legnépszerűbb. Ennélfogva a kormány is igyekezett kihasználni a munkásosztály megnyerésére, és beleillesztette a náci koreográfiájú tömegrendezvények sorába, ahogy azt szemléletesen példázza az 1936-os berlini olimpia. A futball emellett ideális eszköz volt arra, hogy a szabadság látszatát keltsék, és eltereljék a férfi lakosság nagy tömegeinek figyelmét. Az úgynevezett „polgári munkás klub”, a *Schalke 04*, amely 1930 őszén az amatőr szabályok megsértése miatt már a csőd szélén állt, a rezsim bőkezűen támogatott kirakatcsapata lett (Schulze-Marmeling 1992: 118). A *Schalke* rövid időn belül a bécsi futball legnagyobb ellenfelévé is vált.

Ausztria német annektálása után hamarosan drasztikus változások következtek be a bécsi futball mindennapjaiban. Az egész osztrák sportéletet alárendelték a náci sportpolitika céljainak és szándékainak, s ennek megfelelően hivatalos keretek közé illesztették. A sport nagy részét az ilyen célból létrehozott állami és pártszervezetekhez terelték át, s így kivonták az egyének befolyása alól. Szorgalmazták a katonai erényekre és a „faji” öntudatra nevelést, és bevezették a nemek szerinti szigorú elkülönítést (Kienbacher 1990: 6). A klubokon belüli sportolást a minimumra szorították vissza, a fiataloknak pedig teljesen megtiltották, egyúttal azonban jelentősen kibővítették az iskolai sportéletet (Mosse 1993: 285).

A bécsi sportélet így lényeges változásokon ment át már rögtön az annektálást követően. Egyrészt a kisebb kluboknak egzisztenciális gondokkal kellett szembenéznük, s a háború kitörésekor sokuk kénytelen volt beszüntetni a tevékenységét. Másrészt a futballt sok pályáról kitiltották, mert kellett a hely a katonai kiképzéshez. Ráadásul a klubok utánpótlása is megszűnt, mert a fiatalok csak a Hitlerjugendben és az iskolákban sportolhattak. Ezzel természetesen befellegzett az önszerveződő utcai futballozásnak is, pedig az szállította a „nyersanyagot” az egész bécsi futball számára. Véget értek azok az idők, amikor „a srácok [...] az anyjuk strimflijéből készítettek rongylabdát, s amikor minden külvárosi utcácskának megvolt a maga »Horvathja«, »Schindilje« vagy »Uridilje«, s amikor ezek a srácok az utcán mutatták be káprázatos technikájukat... Gyerekeinknek ma már nem kell ilyen nehéz körülmények között üzniük kedvenc sportjukat” – írta elég kétértelműen a *Sport-Tagblatt* című újság (1938. IV. 24.).

A reformintézkedések nyomán szinte teljesen eltűnt a kisebb klubokban és az utcákon játszott futball, és megszűnt a klubokon belüli utánpótlás-nevelés is. Az első osztályú futball sorsa másként alakult. Pár hét leforgása alatt itt is bevezettek néhány jelentős változtatást, egy dolgot azonban ezek sem tudtak megszüntetni: a futball szerepét és jelentőségét Bécsben. A bécsi futball tömegkultúráját kétségtelenül visszavetette az új szisztéma, de a náci kormány jól tudta, hogy az lesz az okos megoldás, ha óvatosan a saját ideológiai céljaihoz igazítja vagy eszközként fölhasználja a futballkultúrát, miközben külsőleg és látszólag változatlanul hagyja. Így a munkásosztály is megkaphatja, ami kell neki (Ardelt 1993: 19), a figyelemelterelés is meg lesz oldva, és Bécs vidéki várossá degradálásával az a híres „bécsi szív” is lehiggad (Botz 1988: 16).

Az Anschluss után két nappal már futballoztak, de nem minden kitűzött meccset játszottak le. Törölték például a zsidó *Hakoah* sportklub kupamérkőzését a *Simmering* ellen. Március 14-én minden zsidó klubban betiltottak minden további tevékenységet, s zsidók ezentúl csak a *Maccabi Vienna* klubban léphettek pályára (Bunzl 1987: 127). Minden sportágból kitiltották őket, ami főként az *Austria* futballklubot érintette súlyosan. Szinte mindegyik klubvezető és a játékosok fele elhagyta az országot. A klubot átmenetileg bezárták, s ideiglenes irányítás alá helyezték. „Zsidótalanították” a sportújságírást is. A közvélemény szó nélkül tűrte, sőt néha helyeselte ezeket az intézkedéseket. Több klub hirtelen fölfedezte a saját náci múltját, különösen a *Wiener Sportklub*, amely mindig is hangsúlyozottan nacionalista volt.

Azok a klubok, amelyek nem tudtak nácibarát múltat produkálni, ezt a „fogyatékoságot” személyzeti politikával igyekeztek kompenzálni, s vezetőségükbe közéleti figurákat, SA-, SS- vagy NSDAP-fejeseket ültettek. Az *SK Rapid* például Otto Steinhäuslt, Bécs rendőrfőnökét választotta tiszteletbeli elnökévé, a sportügyekért felelős Thomas Kozich alpolgármestert pedig arany érdemrenddel tüntette ki. S hogy végképp bebiztosítsa magát, Franz Heymann kerületvezetőt a klub „Dietwart”-jává nevezte ki. A *WAC* Otto Smolikban, a magas rangú bécsi kerületi vezetőben és a Vér-Rend tagjában találta meg pártfogóját. Ezekből a megoldásokból mindkét fél hasznot húzott: a klubok azért, mert kikerülhettek a fiatal sportolókra vonatkozó szigorú Hitlerjugend-szabályokat, fontos játékosaik pedig fölmentést kaptak a katonai szolgálat alól, vagy bécsi laktanyákba vezényelték őket, hogy a komolyabb meccseken így is pályára léphessenek; a rezsim pedig azért, mert érdekelt volt abban, hogy futballmeccsek márpedig legyenek, arról nem is beszélve, hogy berakhatták embereiket a klubokba, amelyeket így könnyebben a markukban tarthattak.

A tavaszi idény befejezése után jött a következő nagy lépés: eltörölték a profi futballt. Az intézkedést kedvezően fogadták, mivel egyébként is általános volt az a nézet, hogy Bécsben a profi futballt nem tudják finanszírozni, s az is bebizonyosodott, hogy a nemzetiszocialisták komolyan gondolták a teljes foglalkoztatás megteremtésével kapcsolatos ígéretüket, és még azokat is bevonták a munkába, akiknek volt jövedelmük. 1938 nyarától kezdve több újság is cikkezett az új munkahelyükön dolgozó egykori profi játékosokról. Ezek a riportok bemutatták Matthias Šindelart a kávéházában („Šindi minden vendégére odafigyel”), Willy Hahnemannt a hadirokkantak hivatalában („figyelmes és pontos – a tizenhatoson belül is és az írógépnél is”), Stefan Skoumalt műbútorasztalosként („Nem csoda, hogy passzai is olyan jól illeszkednek a résekbe, mint egy jól kivágott intarzialapka”), Pepi Stroht pedig egy benzinkútnál („benzint árul, és autogramot osztogat”; *Reichssportblatt*, 1938. IX. 23.). A professzionalizmus iránti pozitív attitűd azonban nagyot változott 1940-ben, amikor sok szurkoló kénytelen volt konstatálni a bécsi futball színvonalának csökkenését, miközben tudni lehetett, hogy a játékosok illegálisan továbbra is megkapják a fix fizetésüket és a prémiumokat.

A változás másik iránya azzal járt, hogy egy úgynevezett „Gauligába”, vagyis kerületi első ligába szervezték más városok klubcsapatait is. A bécsiek hegemoniáját kívánták ezzel megtörni, de a próbálkozás visszafelé sült el: az elkövetkező években a grazi, a linzi, a steyri és a Wiener Neustadt-i csapatok a tabella legalján díszeltek, és kétszámjegyű vereségeket szenvedtek, ami neveltségessé tette őket a bécsi szurkolók előtt.

Ezek az intézkedések nem váltottak ki különösebb visszhangot a futball iránt érdeklődő nagyközönségből, minthogy nem sokat változtattak a bécsi futball lényegén. Ami a futball mindennapjait illeti, sokkal föltűnőbbek voltak az egyéb változások: az angol hangzású klubneveket „németesíteni” kellett, a katonaságnál szolgáló játékosoknak viselniük kellett

rangjelzéseiket vagy alakulatuk jelvényét, a sportpályákat horogkeresztes zászlókkal kellett feldíszíteni, s a játékosoknak és a hivatalos személyiségeknek a mérkőzés előtt és után nem volt szabad megfedkezniük a „német sportüdvözlésről” (*Fußball-Sonntag*, 1938. III. 20.). A futballpályákon is megjelent tehát a nemzetiszocialista rend, amelyet azonban általában „poroszos rendnek” tekintettek.

Ez volt a bécsi futball náci korszakbeli mindennapjainak egyik meghatározó eleme. Mint minden más téren, a náci rezsimmal való nyílt szembeszegülés itt is csak néhány elszigetelt esetre korlátozódott. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem volt szembeszegülés. Az ellenállás világosan érzékelhető volt a „Wien-Film” produkcióiban (Frankfurter 1985; Hartl 1978) és azok nézőtéri fogadtatásában, a divatban (Sultano 1995), a színházban, a kabaréban (Klusacek 1978), a karneváli rendezvényekben (Mateus 1991), a bécsi keringőben vagy az ifjúsági szving-kultuszban (Gerbel 1993), vagy akár az élelmiszer-ellátással és a beszerezhető élelmiszerek minőségével kapcsolatos folytonos panaszkodásban (Kerschbaumer 1988a): nem annyira a rezsimmal szembeni ellenállás volt ez, mint inkább a poroszokkal szembeni ellenérzés, amely gyakran leplezetlenül is megnyilvánult, és makacs, bár elég csendes rebelliót jelentett az osztrákok által megvetően „Piefke” néven emlegetett „németek” ellen. Ez az ellenállás gyakran társadalmi tiltakozásként és polgári engedetlenségként jelentkezett (Oberlander 1986: 115), nem egyszer vehemens módon megnyilvánulva a futballban.

Az Anschluss után Ausztria gyorsan elkezdett „poroszosodni”, és mindenütt érezni lehetett a jellegzetes bécsi könnyedség visszaszorulását a német alapossággal szemben, ahogy SA őrzáratok tűntek föl az utcákon, és berlini „Schupók” (a biztonsági rendőrség tagjai) felügyelték a „népszavazást” Ausztria Németországhoz csatolásáról. A „német rend” bizonyos arroganciával lépett fel, és németellenes averzió fogadta. 1938 márciusának közepétől a bécsi náci rezsim leginkább az előre megtervezett népszavazás előkészítésén buzgólkodott. A propaganda szolgálatába állították ezért az április 3-ára kitűzött meccset is. A stadiont horogkeresztes zászlókkal lobogózták föl, és minden mozdítható pártvezető ott ült a díszpályában. Bizonyos információk arra utalnak, hogy a mérkőzést döntetlen végeredményűnek szánták, de a Matthias Šindelar követelésére piros-fehér-piros mezben pályára lépő „Ostmark”-válogatott 2:0-ra győzött. A második gól után Šindelar „odafutott a náci nagykutyák páholya elé, és örömtáncot lejtett” (Maderthner 1991: 213). A *Kronen Zeitung* napilap (1939. IV. 4.: 9. oldal) beszámolója szerint Karl Sesta szintén „örömmámorban úszott, akárcsak az összes néző”. Šindelar és Sesta a bécsi szurkolók kedvence volt, s becenevük, a „der Papierene” (papírvékony) és a „der Blade” (dagi) jól érzékeltetik, hogy ezek a figurák nem igazán feleltek meg az árja férfi náci ideáljának.

Mindenesetre a stadion közönsége meg volt győződve arról, hogy a németeknek megmutatták, hol a helyük. A szépen eltervezett „sportos népszavazás” látványosan befuccsolt, ugyanakkor, furcsa mód, eredményes is volt, egyszerűen azért, mert a meccs mégiscsak nagy propagandarendezvényné sikeredett – első látványos bizonyítékként annak is, hogy milyen szorosan egymásba fonódott a manipuláció és az ellenállás. Az ezen a mérkőzésen tanúsított viselkedése, valamint a német válogatottba szóló meghívás visszautasítása miatt Matthias Šindelar igazi sztárrá vált, nemcsak a futballban, hanem a poroszokkal szembeni ellenállásban is. Néhányan úgy emlékeznek, hogy Šindelar udvariasan visszautasította a válogatottságot, csupán annyit mondván az edzőnek, hogy ő már túl öreg, mások viszont kitaranak emellett, hogy a felkérés visszautasítását az edző szidalmazásával is nyomatékosította, és pártfogói alig tudták megmenteni attól, hogy ezért koncentrációs táborba kerüljön. Ugyanakkor a nemzetiszocialisták is ki tudták használni a játékos népszerűségét: a népsza-

vazás napján a *Völkischer Beobachter* (bécsi kiadás: 17. oldal) Šindelar fényképével jelent meg, s a fénykép alatt ez állt Šindelar kézírásával: „Mi, futballisták, szívből üdvözljük a Führert, s szavazatunk »igen« lesz!”

A poroszellenes érzelmek legalább 1943-ig kísérték a bécsi futballt. Az „annektálási meccs” után nem sokkal ezek az érzelmek ismét fellángoltak. Hamarosan kezdődött a világbajnokság, amely két kérdést vetett föl: melyik válogatottban játszanak az ostmarki futballisták, és mi legyen a játéktílussal? Minden szakértő egyetértett abban, hogy nem lehet egyesíteni az erőre alapozott német stílust és az ettől teljesen eltérő osztrák játékfelfogást. A német edző mégis megpróbálkozott vele, de belebukott: a csapat az első mérkőzés után kiesett. Ezzel kezdődtek a bécsi és a német futball közötti, évekig húzódó verbális és fizikai konfliktusok, amelyek mindig a játéktílus kérdése körül kulminálódtak.

Ennek magyarázata pedig abban keresendő, hogy itt egy olyan, látszólag nem politikai kérdésről volt szó, amelyről büntetlenül lehetett vitatkozni, miközben minden más nemzeti vitatémát betiltottak; a futballról szabadon cikkezett még a náci osztrák sajtó is, amely egyébként minden másban a fasiszta irányvonalhoz igazodott. A futballról szóló beszámolók viszont azt bizonyították, hogy léteznek bizonyos „szabad területek”. Észrevehető különbségek mutatkoztak e tekintetben még a *Völkischer Beobachter* egyes regionális kiadásai között is. A bécsi kiadás nem a levegőbe beszélt, amikor azt írta, hogy a lap „a bécsi futball szolgálatában áll, támogatás nélkül és minden kétséget kizáróan” (1940. XI. 19.: 10. oldal). A sportsajtóban tehát nyílt támadások jelentek meg a Birodalom ellen, ami persze nem került el az SS belbiztonsági szerveinek figyelmét: egyik, 1940 áprilisában írott jelentésükben határozottan leszögezik, hogy a bécsi sajtó magatartása gyakran ellentétes a nemzetiszocialista törekvésekkel, s hogy „egyes események kapcsán a sajtó abszolút nem kívánatos álláspontra helyezkedett” (AdR, Reichsstatthaltereien Wien, Bestand Schirach: 388). De még az ilyen jelentések sem tudták megváltoztatni a bécsi futballsajtó hangját. Így aztán az emberek legalább a sportoldalakon olvashattak a sorok között, minden gleichschaltolási kényszerintézkedés ellenére.

Ennek a sajtónak a „német stílus kontra bécsi stílus” vita volt a fő témája, vagyis az, hogy melyik játéktílus jobb: a német játékosok erős, atletikus, de fantáziaszegény játékfelfogása, vagy pedig a kreativitásra építő bécsi játékfelfogás. A német határozottságot a vak engedelmességgel társították, a komplikáltabb bécsi stílust pedig a becsapós trükkökkel, amely bonyolult vagy meglepő mozdulatok révén képes gólt elérni. Újra meg újra leírták, hogy a két eltérő játéktílus két, teljesen eltérő mentalitás eredménye. A „wiener Schmah”, vagyis az a tipikus bécsi lazaság, hogy a dolgokat nem szabad túl komolyan venni, de mindig humorral kell szemlélni, keményen szembeállított a német nyers erővel (John 1992: 80). „A német mars nem illik a bécsi keringőhöz, bármilyen lendületes vagy rámenős legyen is” – szögezte le egy almanach még 1980-ban is. És ez a felfogás még elevenebben élt a náci időkben.

A játéktípust illetően a bécsi lapok többé-kevésbé közvetlenül rámutattak, hogy az ostmarki futballt minden sikere ellenére háttérbe szorítják a birodalmi futballal szemben. A bécsi csapatok főleg az Anschlusst követő másfél évben voltak roppant sikeresek a német csapatok ellenében. Az osztrák válogatott is és a klubcsapatok is szinte tönkrevették a német csapatokat. A *Rapid* például 11:1-re verte meg a német bajnokcsapat *Hannover 96*-ot. A bécsi szurkolók különösen a németek elleni meccseknél tódultak a stadionokba, és minden győzelem után euforikus hangulatban ünnepezték a hazaiakat. Ostmarkban szinte megszűntek a nemzetközi mérkőzések, a hazai találkozók pedig a bécsiek majdnem verhetetlenek tartották magukat. Nyilvánvalóan már csak a futball volt az a terület, amelyen Bécs

még meg tudta őrizni régi, világvárosi fényét. Egyébként „a régi Birodalom minden dolgát jobbnak, szebbnek és modernebbnek tartották” (Hareiter 1985: 42). A futball így tehát komoly helyet foglalt el a médiában és a (férfiak közötti) mindennapi beszélgetésekben. Szinte egész Bécs a sikeres futballal azonosította és határozta meg önmagát, különösen azért, mert ez volt az egyetlen mérhető siker, szemben például az egyébként szintén sikeres bécsi filmekkel.

1938 júniusában ez az eufória egy csapásra szertefoszlott, amikor a német bajnokság döntőjében az *Admira* megsemmisítő, 0:9-es vereséget szenvedett ösellségétől, a *Schalke 04*-től. Százvezrek hallgatták a rádióközvetítést a berlini olimpiai stadionból, és bár nemigen volt rá bizonyíték, mégis általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a mérkőzés nem a futballpályán dőlt el, hanem szándékosan hozták hátrányos helyzetbe Bécset, ahogy azt a bécsiek a mindennapi életükben is érezhették. E mérkőzés következményeként aztán eszkalálódott a konfrontáció a bécsi és a régi birodalmi futball között. Minden meccset döntőnek kiáltottak ki abból a szempontból, hogy kié lesz a vezető szerep a német futballban, minden találkozóval kapcsolatban felröppent a politikai befolyásolás vádja és gyanúsítgatása, és gyakorivá vált a fizikai konfrontáció is.

1939 szeptemberében kitört a háború, ami ismét súlyos, az 1917-es és 1918-as téli éhínséghez hasonlítható nehézségeket hozott a lakosság élelmiszer-ellátásában (Kershaw 1981: 278). A háború kezdetével a futballnak újabb funkciója lett: kompenzálnia kellett az emberek minden nélkülözését, és elterelte a figyelmet a kétségbeesítő hazai állapotokról. Nem sokkal a háború kitörése után az SS biztonsági szolgálata azt jelentette, hogy a munkásosztályt nem érdekli többé a külpolitika és a katonai helyzet, már csak a mindennapi élet személyes ügyei foglalkoztatják (A. d. R. Reichstatthaltereien Wien, Bestand B. v. Schirach, O. 388).

Valószínűleg ez idézte elő a futball újabb felvirágzását. Hiába vittek el rengeteg embert katonának, a bécsi stadionokban ismét megugrott a nézőszám, pedig a „háborús bajnokság” mérkőzésein minden klubból hiányzott jó néhány neves játékos. A korabeli beszámolók szerint ugyanakkor a szurkolók radikalizálódtak is, és már nemcsak a németek elleni, hanem a helyi meccseken is előfordultak kisebb-nagyobb összetűzések és verekedések.

1940 szeptemberében verekedéseket és nyílt poroszellenes megnyilvánulásokat jelentettek az *Austria–Schalke* mérkőzésről, egy hónappal később pedig az SS ezt írta a *Rapid–Fürth* találkozóról: „Az ostmarki és régi birodalmi csapatok közötti minden sporteseményen, sőt a régi Birodalomból jött minden játékvezető kapcsán konfrontációk és nemkívánatos jelenetek fordulnak elő” (A. d. R. Reichstatthaltereien Wien, Bestand B. v. Schirach, O. 388).

1940 novemberében rendezték Bécsben a *Admira–Schalke* visszavágót. A mérkőzést egyfajta kibékítési gesztusnak szánták, a bécsi szurkolók viszont az első perctől kezdve komoly konfrontációnak tekintették, főként amikor rádöbrentek, hogy Gerhard Schulzot, a berlini 0:9-es meccs bíróját jelölték ki ennek a találkozóznak a levezetésére is. S miután ez a bíró a második félidőben nem adott meg egy *Admira* által szerzett gólt, a szurkolók éktelen haragra gerjedtek. A meccs 1:1-re végződött. „Az eredmény: a rendőrséget kellett kihívni a lázongó tömeg ellen, az üléseket megrongálták, az ablakokat betörték, rendőröket vertek meg, és a stadion előtt Baldur von Schirach kerületvezető kocsijának a kerekeit felhasogatták, és betörték az autó ablakait. A sportdemonstráció politikaivá vált.” Még ötven évvel az esemény után is kiérezhető a büszkeség sok bécsi tudósító visszaemlékezéséből, a büszkeség, hogy most megmutatták a németeknek. Ezenkívül a poroszellenes zavargásokat a rezsimmel szembeni ellenállásként értelmezték. Kijelenthetjük, hogy ezek részben tényleg az ellenál-

lás megnyilvánulásai voltak, mivel a „porosz”, a „német” és a „Piefke” jelzők a „náci” szó szinonimáiként is funkcionáltak (Oberlander 1986: 1).

Mondanunk sem kell, hogy ezt a viselkedést keményen bírálta a sajtó, de egyetlen szóval sem említette az „Ostmark–német” averziót. A szurkolók viszont egyetértettek abban, hogy az egész „a Piefkék elleni tüntetés volt”, ahogy azt Johann Schliesser, az egyik szemtanú megfogalmazta. Karl Stuber, az események közvetlen résztvevője kijelentette, hogy az ő barátai előre elhatározták a következőket: „Ha nem nyerjük meg a visszavágót, összetörünk mindent, és szétverjük a Piefkék pofáját... Aztán véget ért a meccs – döntetlennel –, és berohantunk a pályára, és adtunk a schalkésoknak, aztán mielőtt elhajtottak volna, megdobáltuk a buszaikat, majd beszaladtunk a Práterba, és eltűntünk előlük.” Karl Kowanz, az *Admira* akkori fiatal játékosa a zavargásokban még valami jót is látott: „...ennek következtében később nem mertek annyira hozzánk nyúlni, amikor idejötték.”

Ez után a mérkőzés után állandósultak a németellenes indulatok a futballpályákon. A helyzetet csak súlyosbította, hogy most már a bécsi csapatok is megkapták a magukét a régi Birodalomban: szurkolóikat megverték, játékosaikról pedig nem sok szépet írtak a lapok (Oberlander 1986: 37). Így aztán érthető, hogy még ma is a bécsi futball egyik legnagyobb diadalának tartják a *Rapid* berlini győzelmét a *Schalke 04* ellen az 1941-es német bajnokságban. A *Rapid* győzelme nemcsak bosszú volt az *Admira* három évvel azelőtti vereségeért, hanem Bécs „feltámadását” is jelentette. A Berlinből hazatérő csapatot szurkolók tízezrei fogadták a Westbahnhofon, s kifütyülték a hivatalos szószólókat, köztük Bécs néhány híreshírhedt náci személyiségét is. A *Schalke* vereségét azonban hamarosan megbosszulta a rezsim: a győztes *Rapid*-csapat szinte minden játékosát pár hónapon belül kivezényelték a frontra.

Annak dacára, hogy a bécsi futballban az ellenállás jelei a legszembetűnőbbek, nem szabad lebecsülnünk azt a technikát sem, amellyel a rezsim a saját céljai szolgálatába tudta állítani ezt a sportágat. Eltekintve attól, hogy a szembeszegülő magatartást részben a hiányos bürokratikus kontroll (Schäfer 1981: 133) és a hatáskörök tisztázatlansága tette lehetővé, maga a rezsim igenis érdekelt volt a bécsi futballélet nagyjából változatlan fennmaradásában. Az összes politikai és társadalmi változás ellenére a „minden rendben van” érzését kelti ugyanis, ha változatlanul maradnak azok a dolgok, amelyekhez az emberek hozzászoktak, s a futball a szabadságnak is meghagyott némi, veszélytelen teret. A helyzet fenntartása egyrészt az immár provinciális várossá süllyedt Bécs öntudatának valamelyes megőrzését, másrészt pedig az ellenállás mederbe terelését segítette.

Példa értékű ebből a szempontból a náci időkben legsikeresebb bécsi klub, a *Vienna* története. A *Vienna* vezetősége megértette, miképpen lehet megegyezni a rezsimmal, s így sikerült számos játékost is szereznie a régi Birodalomból. A klubot ezenkívül támogatta még Kurt Reinisch, a bécsi polgári és katonai kórházak legfőbb vezetője is. Elérte, hogy néhány *Vienna*-játékost a mentős alakulatokhoz sorozzanak be, s így ezek a futballisták Bécsben maradhattak. Gondoskodott arról is, hogy egyik-másik kiemelkedő játékos, ha bekerült valamelyik bécsi katonai kórházba, különösen hosszú ideig tartó gyógykezelésre szoruljon, vagy ismét találjanak nála valamilyen sérülést, amely azonban nem volt akadály a pályára lépésnek. Nyilvánvaló, hogy Reinisch megmentett egy sor fiatalat a fronttól, s így talán az életüket is megmentette, ám az is nyilvánvaló, hogy ilyen ügyeskedéseket csak a hatóságok szemhunyása mellett lehetett folytatni. A rezsim azért tűrte el a dolgot, mert nagyon is érdekében állt, hogy fennmaradjon a bécsi futball. A „fennmaradás” önmagában véve is kulcskérdéssé vált körülbelül 1942-től kezdve a bécsi futball esetében, mert az egyre nehezebbé váló körülmények közepette a pusztá túlélés lett a legfontosabb feladat. A besorozások miatt megfogyatkozott a bécsi szurkolók serege is, helyi szinteken pedig egyre ritkábban ren-

dezek mérkőzéseket. Így aztán észrevehetően elszegényedett a futballélet. A futball fő funkciója immár az volt, hogy egy kis kikapcsolódási lehetőséget kínáljon, legalább hetente pár órányit, de a sportág jelentősége már nem volt a régi, minthogy erősen csökkent a nézőszám, és csökkent a sport iránti általános érdeklődés is. Ennek következtében egyre kevésbé voltak már fontosak a győzelmek és a vereségek. Ugyanakkor mind a rezsim, mind pedig a nézők érdekeltek voltak a bajnokság folytatódásában. És az folytatódott is, egészen 1945 márciusáig, bár ekkortájt már nézőknek és játékosoknak egyaránt órákat kellett bumlizniuk az ilyen célra nehezen „szervezhető” teherautókon, vagy éppen át kellett gyalogolniuk a város egyik végéből a másikba, hogy aztán bombariadó miatt mégse legyen a meccsből semmi.

Szinte semmit sem változott azonban az ellenállás és a manipuláció összefonódása, mint-hogy mindkét oldal továbbra is érdekelt volt a rendszeres futballélet fennmaradásában: a (férfi) népesség nem akart lemondani erről a mozin kívüli egyetlen szórakozásról, és a rezsim sem akarta, hogy eltűnjék ez a szórakoztatási lehetőség. Ezenkívül a sport aktív és passzív formái egyaránt hozzájárultak a lakosság testi-lelki hadrafoghatóságának javításához. A színházakat, a tánctermeteket és az egyéb szórakozóhelyeket már rég bezárták, de a sporttal kapcsolatban ez volt a hivatalosnak is tekinthető álláspont: „Minden jelentős katonai vezető egyetért a testedzés szükségességében. Hasonlóképpen nyilvánvaló a sportnak és a testedzésnek az emberek egészségi állapotára, munkaképességére és általános hangulatára gyakorolt kedvező hatása” (*Neues Tagblatt*, 1944. VIII. 17.: 6. oldal).

A csapatok magját a fiatalok, a hadiüzemek munkásai és a Bécs környékén szolgáló katonák alkották, a nézők nagy részét pedig a szabadságos vagy, egyre gyakrabban, a sebesült katonák. De a manipuláció és az ellenállás összefonódása még itt is megfigyelhető volt. Franz Konecny például, aki súlyos lábsérüléssel 1943-ban került kórházba, hónapokig színelhette, hogy még mindig nem gyógyult meg, miközben minden vasárnap pályára lépett az *Admirában*, és az első osztályos bajnokság gólkirálya is lett. Ezt a stiklit azért lehetett megcsinálni, mert volt egy ugyanilyen nevű másik ember, akinek azonban semmi köze nem volt a futballhoz. Amikor aztán mégiscsak fény derült a turpisságra, az illetékes doktort az *Admira* összes meccsére szóló tizenöt tiszteletjeggyel meg lehetett vesztegetni. Konecny pedig a háború végéig játszhatott az első osztályban.

Több példa is utal arra, hogy ebben a műfajban nem ez volt az egyetlen eset. Sok játékosnak volt két vagy több névre kiállított személyazonossági igazolványa. A meccsek előtt a játékosok nevét vagy érthetetlenül, vagy egyáltalán nem közölték. Akadtak olyan játékosok is, akik önmagukat sebesítették meg, csak hogy Bécsben maradhassanak. Akárhogyan nézzük is, nehéz elképzelni, hogy mindezek az ügyeskedések észrevétlenek maradtak: hiszen miközben a háború utolsó hónapjaiban már a gyerekeket is harcba küldték, még mindig több száz fiatalember kergette a labdát minden hétvégén a néhány, még megmaradt futballpályán (Pramhas és Slapansky 1993: 77). Mindezt nem lehetett volna megcsinálni, ha nem türte volna el a rezsim vagy legalábbis annak néhány exponense.

A futball látszólagos „politikamentessége” teremtette meg az előfeltételét annak, hogy ez a sportág egyrészt a potenciális és a tényleges szembenállás, másrészt pedig a manipuláció eszköze lehessen. A náci kor példája azt mutatja, hogy a futball bizonyos értelemben tényleg politikamentes volt, hiszen az ellenállás és a manipuláció kísérletei kiegyensúlyozták egymást. Mindkét oldal érdekelt volt a hagyomány fenntartásában, mert azt úgy adhatták el, hogy lám, ők sikeresen megőrizték, legalábbis egy vonatkozásban, az élet normális és megszokott menetét. Az aktív játékosok is nagyon elégedettek voltak ezzel a helyzettel, hiszen a futball menedéket nyújtott nekik az élet egyébként minden szférájába benyomuló politi-

kával szemben. „A politika sohasem játszott semmiféle szerepet a futballban... Soha senki nem beszélt a pártról vagy bármi hasonlóról” – mondta Otto Fedrek. A később a *Rapid*-ban játszó Alfred Körner úgy véli, hogy a futballt mint sportágot nem lehet befolyásolni, mert „A pályán úgysis kiderült az igazság”. Csakhogy ezt az igazságot a félelem kormányozta. Robert Dienst így emlékezik: „Az emberek hallgattak, senki sem mert megszólalni vagy bármit is csinálni, senki. Főként a klubban nem. Az edzőnk mindig azt mondta: »Fiúk, ez nem rátok tartozik. Mi itten focizunk, és semmi más nem érdekel minket«.”

De épp ez volt az a labilis igazság, amelyet így is meg úgy is lehetett értelmezni. A „politikamentes” futball eleinte a rendszer agitációs eszköze volt, később a normalitás látszatának fenntartására használták, a nézők számára pedig olyan szabad teret kínált, ahol kifejezheték érzelmeiket, folytathatták a hagyományokat, és bizonyos keretek között büntetlenül lázadozhattak az elnyomók ellen. A mindennapi rendőri jegyzőkönyvekben százával találunk feljelentéseket a rendszer bírálatának vádjával; ezek a bírálatok általában olyan nyilvános helyeken hangzottak el, amelyeket a rezsim nem volt képes totálisan ellenőrizni, s így a kijelentésekben mindig lehetett valami illegális (Gerbel 1993: 140): kávéházakban, tömegközlekedési eszközökön vagy a nyílt utcán. Egyetlen feljelentést sem találunk viszont a futballpályákról. A futball ugyanis mind a játékosok, mind pedig a szurkolók számára az a „csöppnyi boldogság” volt, amely elfeledtette velük az egész héten elszenvedett nélkülözéseket és jogtalanságokat. Végül is a rezsim által mindenkinek beígért „csöppnyi boldogságból” ez az egyetlen egy dolog maradt meg: az utazásból, a Volkswagenből, a saját otthonból, a modern fogyasztási cikkekből és háztartási felszerelésekből semmi nem lett. A futball apró örömeit viszont minden héten élvezhette a nép. „Az ember mindig készült rá, már egy héttel előbb készen állt a következő meccsre. Ezért a sportért éltünk. Főként azokban az években, amikor még fiatal voltam, úgy éreztem, hogy ez egy *feladat* az életemben, s hogy a futball betölti az életemet” (Otto Fedrek). Így tehát a bécsi futball fenntartása nem ellenállás volt, hanem inkább a hagyományok megőrzésének kísérlete.

A bécsi futball ellenállását épp ezért nem lehet politikai terminológiával leírni. A megvédésére irányuló kísérletek a „valami másért” folytatott küzdelemnek tekinthetők. Végül is a politikamentes futball „csak” játék – bár igen nagy tömegeket vonzó játék – volt, amely annak a jelszónak a jegyében működött, hogy „a komédiának mennie kell”. És a nemzetszocializmus a bécsi futballnak épp ezt a népszórakoztatás-jellegét veszélyeztette, miközben mások annak megőrzésére törekedtek. Csakhogy az effajta „show” különbözik a sporttól; a *show*, a fesztivál, a „komédia” olyan produkció, amelynek célja a közönség szórakoztatása. A sportfesztivál nem azonos a sporttal, mivel nem a sport szabályai szerint működik, és nem is a *fair play* vagy a „Győzzön a jobbik!” jelszó a lényege. De az ilyen rendezvények tényleg nem politikai jellegűek, s ezért itt helyes a „politikamentes futball” kifejezés. Csakhogy nem a futballisták és a szurkolók politikamentesek, hanem sokkal inkább az emberek politikamentesek, amikor futballistaként vagy szurkolóként „működnek”.

A *show* azt jelenti, hogy valamit színre kell vinni, az aztán elszomorít vagy fölvidít, ezenkívül mindenképpen elszórakoztat (Dyer 1992: 3), s végül elvezet a heppiendhez. A bécsi futballkultúra e tömegszórakoztatás specifikusan bécsi válfaja volt, amely pontosan megfelelt a bécsi (férfi) népesség mentalitásának és elvárásainak. És ez éppen az a szórakozás és az a „komédia” volt, amely nélkül a bécsiek sehogy sem tudtak meglenni.

Kállai Tibor fordítása

Hivatkozott irodalom

- Almanach (1980): *Fußball in Österreich. Der große farbige Fußball-Almanach. Fußball in Österreich seit Anbeginn bis in die Gegenwart*. Wien: Tex-Verlag.
- Ardelt, Rudolf (1993): Einleitung. In *Nationalsozialismus und Krieg. Ein Lesebuch zur Geschichte Salzburgs*. R. Floimair szerk., 15–20. Salzburg: Pustet.
- Benz, Wolfgang (1987): Die Abwehr der Vergangenheit. Ein Problem nur für Historiker und Moralisten? In *Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit*. D. Diner szerk., 17–33. Frankfurt/M.: Fischer.
- Bennett, Hajo (1973): *Untersuchungen zur Zeitgeschichte des Sports*. Schorndorf: Hofmann.
- Botz, Gerhard (1988): *Nationalsozialismus in Wien. Machtübernahme und Herrschaftssicherung 1938–1939*. 3. kiadás. Wien, München.
- Bromberger, Christian, Alain Hayot és Jean-Marc Mariottini (1995): *Le match de football. Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*. Paris: Ed. de la Maison des Sciences de l'homme.
- Bunzl, John (szerk.) (1987): *Hoppauf Hakoah. Jüdischer Sport in Österreich. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien: Junius.
- Dyer, Richard (1992): *Only Entertainment*. London és New York: Routledge.
- Fest, Joachim (1969): *Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft*. Frankfurt/M., Berlin: Ullstein.
- Frankfurter, Bernhard (1985): Rund um die „Wien-Film“-Production. Staatsinteressen als Impulsgeber des Massenmediums eines Jahrzehnts. In *Wien 1945. davor/danach*. L. Wächter-Böhm szerk., 185–195. Wien: Brandstätter.
- Gerbel, Christian (1993): *Lebenswelten von Wiener Arbeiterjugendlichen unter der NS-Herrschaft: Administrative Karrieren und „Schlurf“-Gangs*. (Disszertáció.) Wien.
- Hareiter, Angela (1985): „...man sollte fleischfarben sein“. Die Alltagskulisse bleibt, die Requisiten ändern sich. In *Wien 1945. davor/danach*. L. Wächter-Böhm szerk., 35–49. Wien: Brandstätter.
- Hartl, Karl (1978): Die Situation im Wiener Film. In *Wien 1938*, 273–276. Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien.
- Horak, Roman és Wolfgang Maderthner (1992): Vom Fußballspielen in Wien. Überlegungen zu einem populkulturellen Phänomen der Zwischenkriegszeit. In *Philosophie. Psychoanalyse. Emigration. Festschrift für Kurt Rudolf Fischer*. P. Muhr, P. Feyerabend és C. Wegeler szerk., 99–104. Wien: WUV.
- John, Michael (1992): Bürgersport, Massenattraktion und Medienereignis. Zur Kultur- und Sozialgeschichte des Fußballspiels in Österreich. In *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, 22(3): 76–86.
- John, Michael (1995): Sports in Austrian Society 1890s–1930s: The Example of Viennese Football. In *Urban Space and Identity in the European City*. S. Zimmermann szerk., 133–150. Budapest: Central European University.
- Kerschbaumer, Gert (1988a): *Faszination Drittes Reich. Kunst und Alltag der Kulturmetropole Salzburg*. Salzburg: Otto Müller.
- Kerschbaumer, Gert (1988b): Der deutsche Frühling ist angebrochen... Glücksversprechen, Kriegsalltag und Modernität des Dritten Reiches – am Beispiel Salzburg. In *NS-Herrschaft in Österreich 1938–1945*. E. Tálos, E. Hanisch és W. Neugebauer szerk., 381–395. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Kershaw, Ian (1981): Alltägliches und Außeralltägliches. Ihre Bedeutung für die Volksmeinung 1933–1939. In *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. D. Peukert és J. Reulecke szerk., 273–292. Wuppertal: Hammer.
- Kienbacher, Dieter (1990): *Die Liebesziehung im Nationalsozialismus, unter besonderer Berücksichtigung der Person Erwin Mehl's*. Wien.
- Klusacek, Christine (1978): Die Gleichschaltung der Wiener Bühnen. In *Wien 1938*, 248–257. Wien: Verein für Geschichte der Stadt Wien.
- Lafranchi, Pierre (1991): Fußball in Europa 1920–1938. Die Entwicklung eines internationalen Netzwerkes. In *Die Kanten des runden Leders. Beiträge zur europäischen Fußballkultur*. R. Horak és W. Reiter szerk., 163–172. Wien: Promedia.
- Maderthner, Wolfgang (1991): Der „papierene“ Tänzer. Matthias Šindelar, ein Wiener Fußballmythos. In *Die Kanten des runden Leders. Beiträge zur europäischen Fußballkultur*. R. Horak és W. Reiter szerk., 203–216. Wien: Promedia.
- Marschik, Matthias (1993): Topographie der freien Zeit. In *SWS-Rundschau*, 33 (3): 353–363.

- Marschik, Matthias (1994): „*Wir spielen nicht zum Vergnügen*“. *Arbeiterfußball in der Ersten Republik*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik.
- Marschik, Matthias (1995): They lived like Heroes. Arbeitsemigration im österreichischen Fußball der dreißiger Jahre. In *Spectrum der Sportwissenschaften*, 7(2): 14–29.
- Marschik, Matthias (1996a): „Entscheidende Empfindungen“. Der „unpolitische“ Sport zwischen Konformität und Resistenz am Beispiel des Wiener Fußballs 1938–1945. In *Aspekte der Sportwissenschaft*. E. Müller és E. Schwameder szerk., 9–22. Salzburg: ÖSG.
- Marschik, Matthias (1996b): „Am Spielfeld ist die Wahrheit gewesen“. Die Wiener Fußballkultur in der Zeit des Nationalsozialismus. Zwischen Vereinnahmung und Widerstand. In *Österr. Zschr. für Volkskunde*, L/99, (2): 181–203.
- Marschik, Matthias (1997): *Vom Herrenspiel zum Männersport. Die ersten Jahre des Wiener Fußballs*. Wien: Turia & Kant.
- Marschik, Matthias és Johanna Dorer (1993): Kino – Der Weg zum Massenmedium. Die Etablierung des Kinos am Beispiel der Stadt Wien. In *Medium*, 23(4): 73–75.
- Mateus, Ruth (1991): *Fasching in Wien*. Wien.
- Mosse, George L. (1993): *Der nationalsozialistische Alltag*. 3. kiadás., Frankfurt/M.: Athenäum/Hain.
- Müllner, Rudolf (1991): „*Unser Körper gehört nicht uns selbst, sondern unserem Volk*“. *Zur Geschichte des Schul- und Hochschulsports im nationalsozialistischen Österreich*. (Disszertáció.) Wien.
- Niethammer, Lutz (szerk.) (1983): „*Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll*“. *Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet*. Berlin, Bonn.
- Oberlander, Margit (1986): *Die „Verpreußung“ Österreichs nach dem „Anschluß“*. *Konflikte zwischen Altreichsdeutschen und Ostmärkern von 1938–1945*. (Disszertáció.) Wien.
- Peukert, Detlev és Jürgen Reulecke (szerk.) (1981): *Die Reihen fast geschlossen. Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*. Wuppertal: Hammer.
- Pieper, Werner (1992): *Der Ball gehört uns allen*. Lohrbach: Der grüne Zweig.
- Pramhas, Hubert és Wolfgang Slapansky (1993): *Rote Teufel leben länger. Die bewegte Geschichte des Favoritner Athletic Club*. Wien: FavAC.
- Reichel, Peter (1993): *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus*. Frankfurt/M.: Fischer.
- Shäfer, Hans Dieter (1981): *Das gespaltene Bewußtsein. Über deutsche Kultur und Lebenswirklichkeit 1933–1945*. München, Wien: Hanser.
- Schidrowitz, Leo (1951): *Geschichte des Fussballsportes in Österreich*. Kiadja az Österr. Fußball-Bund. Wien, Wells, Frankfurt/M.: Traunau.
- Schulze-Marmeling, Dietrich (1992): *Der gezähmte Fußball. Zur Geschichte eines subversiven Sports*. Göttingen: Die Werkstatt.
- Schwind, Karl Heinz (1994): *Geschichten aus einem Fußball-Jahrhundert*. Wien: Ueberreuter.
- Sultano, Gloria (1995): *Wie geistiges Kokain... Mode unterm Hakenkreuz*. Verlag f. Gesellschaftskritik.
- Weiß, Otmár és Gilbert Norden (1994): Unterm Sindelar hätt's das nicht gegeben. In *Im Inneren des Balles. Eine Expedition durch die weite Wirtschaftswunderwelt des österreichischen Fußballs*. J. Skocek és W. Weisgram szerk., 17–74. Wien, Stuttgart, Kiel.